

O'QUVCHILARNING OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLINGVISTIKANING O'RNI

Allaqulova Gulchiroy Toshpo'lat qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek tili ta'limi fakulteti 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada so'ggi yillarda ko'plab tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lgan psixolingvistika fani doirasidagi ayrim masalalar, xususan o'quvchilarda og'zaki nutqni rivojlantirish zarurati, til va lisoniy qobiliyat o'rtasidagi munosabat, bilingvizm va interferensiya hodisasi, monologik va dialogik nutq haqida mulohazalar beriladi.

Kalit so'zlar: nutq, psixolingvistika, monolog, dialog, bilingvizm, interferensiya

Til millatning noyob xazinasini bo'lib, doimo og'zaki va yozma holda namoyon bo'lgan. Boy, yorqin, maroqli, nutq so'zlayotgan kim bo'lishidan qat'i nazar, uning nuri hisoblanadi. Tilni oliyjanob imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo'lmas ekan tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi. So'z va g'azal mulkingning sulтони A. Navoiy til va nutq munosabatlarini shunday izohlaydi. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa tilning ofatidir». Demak, til qanchalik zo'r bo'lmasin, u nutq uchun qurol sifatida xizmat qilarkan. Uning kuch qudrati nutq jarayonida namoyon bo'lar ekan. Agar til o'q bo'lsa, nutq kamondir. O'qning qudrati, kamonning qudratiga ham bog'liq.

Ta'lim mazmuni har qanday zamonda ham o'zgarmasligi mumkin, biroq har bir davr, har bir jamiyat ta'limga o'z talablarini qo'yadi va shu nuqtai nazardan ta'limning maqsadi va zaruriy vositalari davrlar o'tishi bilan takomillashib boraveradi.

Har qanday til ta'limi lisoniy birliklarning kodlanishi va dekodlanishi ko'nikmalariga qaratilar ekan, mazkur jarayonni to'g'ri anglash va o'quvchilarning ko'rsatkichlarini mos ravishda baholash, shu orqali dars samaradorligini ta'minlash uchun psixolingvistik bilim zarur bo'ladi, psixolingvistikaga e'tibor qaratiladi. "Psixolingvistika" termini birinchi bo'lib N.Pronko 1946-yilda AQShda chop etilgan "Til va psixolingvistika" maqolasida keltirib o'tgan. Ammo ilmiy termin sifatida 1953-yildan boshlab J.Kerrol va Ch.Osgud tomonidan universitetlararo bo'lib o'tgan seminarlarda ishlatilgan. Ushbu seminarlarda "psixolingvistika"ni ilmiy yo'nalish sifatida qabul qilishgan. Undan so'ng 1954-yilda Ch.Osgud va T.Sebeok tomonidan "Psixolingvistika. Nazariya va tadqiqot muammolari" mavzusida yaratilgan qo'llanma ushbu sohani rivojlanishni boshlaganidan darak bergan. Ammo, N.Xomskiyning 1957-yilda yaratilgan "Sintaktik strukturalar" qo'llanmasi mavjud bo'lgan maqola va fikrlardan ko'ra kengroq ta'rif berilgani bilan ajralib turardi.[3; 5-b] Psixolingvistika nisbatan yosh fanlardan biri bo'lib, nutqning hosil bo'lishi, nutqni idrok etish va shakllantirish jarayonlarini til tizimi bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganadi. Unda

psixologiya va lingvistika fanlari uyg'un holda sintezlashgan. U tekshirish manbaiga ko'ra lingvistikaga, ularni tekshirish metodiga ko'ra esa psixologiyaga yaqin turadi. Shu sababli og'zaki nuqni o'stirishda psixolingvistikaning o'rni alohida ajralib turadi.

Og'zaki nutq ya'ni gapirish nutqiy faoliyatning murakkab, ko'p qirrali jarayonini o'z ichiga olgan turi bo'lib, uning vositasida og'zaki verbal muloqot amalga oshiriladi. Gapirishga o'rgatish va umuman og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllantirish tilni o'rgatishda eng qiyin vazifalardan hisoblanadi. Bu insonning o'zga til vositalari yordamida fikr va his-tuyg'ularini mustaqil tarzda ifodalashi bilan bog'liq. Ongli ravishda nutq yaratish va til shakllarini tahlil qilish til o'rganishning dastlabki bosqichlariga xosdir. O'zbek tilini o'zga til va madaniyatlar vakillariga o'rgatish jarayonida gapirish nutqiy faoliyatning tinglab tushunish ko'nikmasi bilan bir vaqtda rivojlantiriladi. Ta'lim natijasi esa til va nutq materialini intuitiv tarzda egallashga olib kelishi kerak. Gapirish ko'nikmasi ikki turda, ya'ni monologik va dialogik nutqda namoyon bo'ladi. Bu turlar muloqot ishtirokchilarining nutqiy jarayondagi rolga qarab farqlanadi. Monologik nutqda muloqot ishtirokchilarining har biri muayyan vazifani – axborotni uzatish (nutq yaratish) yoki axborotni qabul qilish (retsepsiya) funksiyasini bajaradi. Dialogda muloqotning ikkala ishtirokchisi navbatma-navbat so'zlovchi va tinglovchi rolini bajaradi ya'ni Charlz Osgudning fikricha, so'zlovchi niyating muayyan madaniyat kodida qabul qilingan signalga aylanishi va bu signallar tinglovchining interetatsiyasida qaytadan namoyon bo'lishida ko'rinadi. Monolog – bu bevosita gapirish, dialog esa gapirishning tinglab tushunish ya'ni kodlash va dekodlash bilan birga amalga oshiriladigan turidir. Monolog – bir shaxsning kimgadir qaratilgan nutqi bo'lib, unda fikrni aniq, to'liq, tushunarli tarzda ifodalash zarur. Monologda so'zlovchi o'zining nutqini o'zi rejalashtiradi, kengaytiradi, til vositalarini tanlaydi. Monolog uzviy va mantiqli bo'lsa, dialog vaziyatga qarab tuziladi. Dialog nisbatan tez yuz beradigan nutq almashinuvi bo'lib, uning har bir bo'lagi replika (luqma) deyiladi va bir replika boshqasiga bog'liq bo'ladi. Bunday nutqda samaradorlik va ishonchlilik juda muhim. Bir o'lchovning ikkinchisidan oshib ketishi turli anglashmovchiliklarga olib keladi.

Buni quyidagi gap misolida yaqqol ko'rish mumkin.:

O'zbek tili muallimi so'radi:

-Men uxlayapman, sen uxlayapsan, u uxlayapti. Qaysi zamon?

O'quvchi:

-Ayni tun!

Shuning sababli o'zbek tili darslarida o'quvchilarning nutqiy ko'nikmasini o'stirish borasida, faqatgina tilning yuza zamiri bilan chegaralanmasdan, psixolingvistik jihatlariga ham e'tibor berish lozim. Shu bilan birga, til o'rganish jarayonida qanday xatolar qilish mumkin ekanligi va ularga ahamiyat berish kerak ekanligi uzoq vaqt davomida shakllantirib kelindi. Psixolingvistlarning fikricha, yangi o'rganilgan tilni o'zlashtirib olishning o'zi kamlik qiladi. Kerakli til bilimlari bilan birgalikda, yangi tilni o'z ongida qabul qilishi kerak, bunda, yangi til muhitini inson o'z

atrofiga yaratib olishi, ayrim vaziyatlarda yangi til bilan o'ylashi, fikr yuritishi, har kungi hayoti davomida tilga faqatgina dars davomida emas, erkin vaqtlarda ham murojaat etishi natijasida inson yangi til bilan fikrlash ko'nikmasini asta-sekinlik bilan rivojlantiradi. Hozirgi davrda til o'rganish bilan bog'liq yuzlab fikrlar paydo bo'lmoqda. Ko'pchilik o'zining "shaxsiy" metodlarini yaratib olishga ham ulgurdi. Olimlarning fikricha, til o'rganish jarayonini masofadan tashkil etish kerakli ko'nikmalarni rivojlanmay qolishining katta sababidir.[1; 30-b]To'g'ri, tilni ko'p qismini audiolar yordamida o'rganish mumkin. Ammo, bu insonga yangi tilda erkin fikrlash ko'nikmasini, jonli muloqotdagi muhitni yaratib bermaydi. Chet tilini o'rgatishning asosini yangi tilda gapirish ko'nikmasini bevosita shakllantirib borish tashkil etadi. Insonning gapirish ko'nikmasi unda genetik jihatdan berilgan va shakllangan bo'ladi. Undagi nuqsonlarni butunlay bartaraf etish mumkin emas, shunchaki shakllantirib borish mumkin. Bu masalada L.V.Shcherba shunday degan: "..... til o'rganuvchining ona tilini ta'lim olish jarayonidan chetlab turish mumkin, ammo, til o'rganish davrida uning ongidan butunlay chiqarib tashlashning iloji yo'q" Til o'rganuvchining nutqidagi, nutq yaratish vaqtida ongidagi har qanday jarayon yangi til bilan ham takrorlanadi. Shuning uchun ham o'zga tilni o'rganishdan oldin, albatta, ona tili xususiyatlarini ongli bilib olish zarur», - deb bejiz ta'kidlamaydi. [5; 66-b] Til o'rganish jarayonida o'quvchi biligv darajasiga ega bo'ladi. Ba'zi bir o'quvchilarda esa diglossiya hodisasini kuzatamiz. Ular maktab hududida adabiy tilda gaplashishsa, oila yoki do'stlar davrasida tilning bir subkodidan ikkinchi bir subkodida muloqot qilishadi. Biroq ikki tilni mukammal bilmaydigan biligv nutqida normadan chekinishdir va bunda bir tilning ikkinchi tiliga ko'rsatgan har qanday ta'siri interferensiyaga sabab bo'ladi. Bunday psixologik jarayonda aloqaga kirishgan tillar qoidalari o'rtasidagi mutanosiblik, adekvatlik buziladi. Interferensiya jarayonining mohiyati shundan iboratki, o'zga tilni o'rganayotgan shaxs ixtiyorsiz ravishda ona tilida mustahkamlangan nutqiy muomala qoidalari sistemasini o'rganilayotgan tilga ko'chiradi. O'zga tilni o'rganayotgan o'quvchi odat tusiga kirgan ona tilining qoida, sistemasidan chiqib keta olmaydi, uni tark qilolmaydi. U o'z fikrini birinchi navbatda ona tilida shakllantirib, so'ngra ona tiliga teng keladigan vositalarni o'zga tildan topishga harakat qiladi. Demak, bunda bilish jarayoni ona tili asosida sodir bo'ladi, kommunikativ jarayon esa ikkinchi tilda amalga oshiriladi. Ikkinchi tilni o'zlashtirish jarayonida til bilan tafakkurning ajralish hodisasi yuz beradi.[4;177-b] Natijada so'zlovchi ona tili sistemasini, normasidan qutula olmaydi, ikkinchi tilda nutqning shakllanish jarayoniga ona tili xususiyati monelik qila boshlaydi. Oqibatda, ikkinchi tilda so'zlovchi shaxs ona tili qoidalarini ixtiyorsiz ravishda o'rganayotgan tilga olib o'tishga majbur bo'ladi. Ushbu vaziyatda tajribali pedagog o'quvchining mavjud kamchiliklarini tushungan holda, to'g'ri yo'nalishda, kamchiliklarini to'g'irlashga urg'u berishi lozim.

Xulosa: Shunday qilib, psixolingvistika o'quvchilarning tilni qanday qayta ishlashi va undan foydalanishini tushunish uchun muhim dasturulamadir. O'quvchilarning

og'zaki nutqini o'stirishda psixolingvistik tajribalardan foydalanilsa va tadbiiq etilsa, darslar samarali tashkil etiladi. O'quvchilar darslarda zerikishmaydi. Ularning til o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini so'ndirib yubormaydi. Tadqiqotchi Yekaterina Protasova ko'plab tadqiqotlarga ko'ra yoshligidan bilingvist bo'lib shakllangan kishilarda maxsus aqliy faoliyatga moyillik, o'zgaruvchan vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish, tafakkur shakllanishi ertaroq va yaxshiroq yuz berishini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aimbetova M.A. O'zbek tilini o'qitishning psixolingvistik jihatlariga doir // "Filologiya masalalari yosh tadqiqotchilar nigohida" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2023.

2. Белянин В.П. Психоллингвистика: Учебник / — М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2003. — 232 с.

3. Usmonova Sh. Psixolingvistika: ma'ruzalar kursi. – Toshkent, 2014. 97 bet. 89-bet.

4. Shirinova Y. Nutqiy tafakkurning psixolingvistik muammolari. Ijtimoiy-gumanitar fanlar ning dolzarb muammolari / Aktualnye problemye sotsialno-gumanitarnyx nauk / Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(3), 2023. 172–178. <https://doi.org/10.47390/1342V3I3Y2023N23>.

5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.

Internet manbalari

1. <https://www.youtube.com/>
2. <https://sinaps.uz/maqola/8353/>